

Varnių varpų liejykla

Gintautas Žalėnas

Vytauto Didžiojo universitetas, Laisvės al. 53, LT-3000 Kaunas

El. paštas: g.zalenas@gmail.com

Straipsnyje apibūdinama XVIII a. pabaigoje – XIX a. pirmojoje pusėje Varniuose veikusi varpų liejykla ir joje nuliedinti varpai, pristatoma metodika, pagal kurią identifikuoti šios liejyklos gaminiai, aptariami naudoti varpų puošybos elementai. Remiantis publikuotais istoriniais duomenimis ir pačiais dirbtuvės gaminiais, bandoma rekonstruoti liejyklos istoriją, jos įkūrimo aplinkybes, nustatomi liejykloje dirbę meistrai, pateikiamos pirminės prielaidos dėl liejyklos savininko. Straipsnis papildytas Varnių liejyklai priskiriamų varpų sąrašu.

RAKTAŽODŽIAI: Varnių varpų liejykla, varpų liejikas, Varniai, Žemaičių vyskupystė, Žalpių bažnyčia, Juozapas Racevičius, Patricijus Kaniauskis, Jonas Hartmannas, Steponas Giedraitis, Adomas Koscia

Objektas ir jo tyrinėjimo problemos

Skirtingai nuo Vakarų ar Vidurio Europos kraštų, Lietuvos varpų bei jų gamintojų istorija jau senokai glūdi visuomenės bei specialistų dėmesio paraštėse. Per pastaruosius du dešimtmečius publikuota gana daug inventorinio arba kitokio aprašomojo pobūdžio tekstų apie atskirus varpus, bet išsamesnių tyrinėjimų tėra vos keletas¹, o ir jie retai kada sulaukia didesnio mokslinės visuomenės atgarsio. Tad šis specifinis, taip pat istorinę bei meninę vertę turintis mūsų paveldas yra nedaug tyrinėtas ir mažai įtrauktas į Lietuvos dailės istoriją. Jei sostinėje dirbusių varpų liejykų pavardės retsykliais dar pasirodo spaudoje, tai apie Lietuvos provincijoje veikusias varpų liejyklas ar jų dirbinius publikacijų nėra nuo Mykolo Brenšteino laikų². Reikšmingiausia Lietuvos provincijoje veikusia šios paskirties dirbtuve laikytina Varnių varpų liejykla visuomenei yra žinoma vos iš kelių paminėjimų 1831 m. sukilimą nagrinėjančioje istorinėje literatūroje³. Straipsnyje siekiama apibendrinti šiuo metu žinomus duomenis apie Varniuose veikusią liejyklą, išsiaiškinti svarbiausius jos istorijos faktus.

Kalbant apie istorinius Lietuvos bažnyčių varpus ir jų liejikus, iškyla visiems senosios Lietuvos dailės istorijos tyrimams itin aktuali problema, ties kuria reikia sustoti ilgeliau. Tai – Lietuvos senosios dailės kūrinių anonimiškumas. Nagrinėdami senąją Lietuvos dailę susiduriame su beveik **visišku** jos autorių – dailininkų, amatininkų, architektų – archyvų nebuvimu, todėl senosios dailės tyrimų srityje vyrauja dailės ir architektūros paveldą aprašantys, jų formą ir turinį analizuojantys darbai. Dirbant su konkrečiais išlikusiais kūriniais egzistuoja jau minėta problema – labai nedaug kūrinių turi autorių signatūras, retai juos pavyksta nustatyti remiantis archyviniais dokumentais. Pagal naudingumą turimus rankraštinius šaltinius galima suskirstyti į tris grupes. Pirmoji, pati mažiausia, tai – sutartys su autoriais, išlaidų knygos, ran-

1 Martinaitienė 2001: 62–70; Martinaitienė 2007: 1–15; Žalėnas 2008.

2 Brensztejn 1924.

3 Sliesoriūnas 1974: 119–120.

kraštinės kronikos. Šie šaltiniai teikia informaciją ir apie dailės kūrinius, dirbinius, statinius, ir apie jų autorius, Antrąją sudaro inventoriniai sąrašai ar aprašai, kuriuose galima rasti duomenų apie kūrinius⁴. Trečiajai grupei priklauso įvairūs cechų, miestų, dvarų ir pan. finansiniai ir juridiniai dokumentai, protokolai, teismų dokumentai, bažnyčių metrikų knygos ir kiti aktai, kuriuose galima aptikti vieno ar kito autoriaus paminėjimus. Jei dailės paveldą pristatantys darbai neretai būna paremti pirma ir antra šaltinių grupėmis, kurios gana intensyviai studijuojamos, tai su trečiaja šaltinių grupe dirba tik nedidelė dailės istorikų dalis. Tokiuose tyrinėjimuose renkama medžiaga apie tam tikrų specialybių atstovus, specifines jų grupes ir pavienius menininkus⁵. Taip vienoje pusėje atsideria autorių sąrašai, kitoje – daugybė anoniminių kūrinių. Tenka pažymėti, kad šis vaizdas, nors ir neviseškai objektyvus⁶, tačiau iš esmės būdingas dabartinei senosios Lietuvos dailės istorijai. Panaši ir istorinių varpų tyrinėjimų būklė. Nors ant ikipramoninės gamybos varpų nepalyginamai dažniau randami gamintojų vardai nei ant kitų atitinkamo laikmečio kūrinių, tačiau gausu ir anoniminių gamintojų varpų.

Straipsnio autorius kol kas nedisponuoja archyviniais šaltiniais, kurie tiesiogiai nušviestų Varnių liejyklos veiklą. Skelbti istoriniai duomenys itin fragmentiški, atsitiktiniai, išimtis – dar 1924 m. M. Brenšteino paskelbta monografija, kurioje gana nuodugnai apibūdintos liejyklos sunaikinimo aplinkybės 1831 m. sukilimo metu⁷. Tad ir toliau mažai ką nauja būtų galima pasakyti apie Varnių varpų dirbtuvę, jei nebūtų pavykę išaiškinti pirmą neabejotinai joje nulietą varpą. Jis tapo šifro raktu, kurio dėka galima identifikuoti kitus šioje dirbtuvėje pagamintus varpus. Tokią varpo svarbą nulemia technologinis šių liejinių gamybos procesas. Verta priminti, kad varpus puošiantys reljefai daugiausia būna sudaryti iš tipinių elementų, gaminamų naudojant matricas – jose suformuoti vaškiniai atspaudai pritvirtinami ant varpo modelio. Liedinant varpą metalas pakeičia vašką ir tiksliai pakartoja matricos formą. Tokių dažniausiai iš medžio pagamintų matricų varpų dirbtuvės paprastai turėdavo nedaug – vos kelis skirtingų matmenų šriftų ir ornamentų kompleksus, kurie būdavo

4 Juose retai kada užsimenama apie autorius, paprastai išvardijami, o retkarčiais ir apibūdinami tik patys kūriniai.

5 Paminėtina: Balaišytė, L. Drožėjai XVIII a. Vilniaus bendruomenėje. *Menotyra*. 1999. 4; Indriulaitytė, R. Vilniaus alavo liejykų cechai XVI–XIX a. Istorija ir veikla. *Menotyra*. 1996. 2; Kaladžinskaitė, A. Svetimšaliai dailininkai Vilniuje XVIII a. *Menotyra*. 2004. 2; Laucevičius, E.; Vitkauskienė, B. R. *Lietuvos auksakalystė: XV–XIX amžius*. Vilnius: Baltos lankos, 2001 (šiam leidinyje iki XIX a. vidurio dirbę auksakaliai gana retai susieti su konkrečiais dirbiniais). Šiame kontekste labai svarbus *Lietuvos dailininkų žodyno* I tomas (2005), apimantis XVI–XVIII a. autorius, bet tik tapytojus, skulptorius ir grafikus.

6 Kiek kitokia yra senosios tapybos istorijos padėtis, nes yra nemažai publikacijų, skirtų tapybos kūrinių atribucijos problemoms (Šinkūnaitė, L. Nukryžiuotasis. *Pranciškus Smuglevičius ir jo epocha*. Straipsnių rinkinys. Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla, 1997; Stankevičienė, R. Naujai atributuotas Pranciškaus Smuglevičiaus dvipusis paveikslas. *Menotyra*. 2001. 2). Apie senąją skulptūrą tokių tyrinėjimų – vos vienas kitas (Valinčiūtė, R. Naujai atributuoti Tomo Podgaiskio kūriniai. *Istorinė tikrovė ir iliuzija*. Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla, 2003).

7 Brenstejn 1924: 105–108.

naudojami atsižvelgiant į varpo dydį. Kiek labiau įvairuodavo atskiri ikonografiniai elementai, kuriems ne visada buvo gaminamos patvarios medinės matricos. Neretai būdavo pasitelkiami „po ranka“ turimi įvairūs reljefiniai atvaizdai, kurių atspaudai gipse ar degtame molyje virsdavo matricomis. Tad išsiaiškinus vieną neabejotinai Varniuose nuliedintą varpą, galima nesunkiai nustatyti kitus tos pačios dirbtuvės gaminius, jei ant jų esantys ornamentai ir šriftai nuliedinti naudojant tas pačias matricas.

Varnių varpų liejyklos gaminių identifikavimas ir apibūdinimas

Pirmasis Varnių varpų liejyklos gaminys buvo surastas 2003 m. gegužės mėnesį Žalpių (Kelmės r.) bažnyčios varpinėje⁸. Šiame šventoriaus kampe stovinčiame mediniame statinyje buvo inventorizuoti du ornamentais puošti bronziniai vidutinio dydžio⁹ varpai su įrašais. Pirmojo varpo data – 1815, antrojo – 1816 metai¹⁰. Faktą, kad abu varpai buvo pagaminti toje pačioje dirbtuvėje, bylojo panašios, nors neidentiškos, jų formos ir nuo tų pačių matricų atspausti ornamentai bei literos. Ypač svarbus besąs pasirodė 1815 m. varpas. Jo įrašė, nors išlietame su klaidomis (nebaigtu pirmu žodžiu, praleistomis raidėmis), nurodytas ne tik liejiko vardas, pavardė, bet ir varpo pagaminimo vieta: „ODŁA WORNACH YAN HARTMANN“ (Jonas Hartmannas nuliejo Varniuose). Taip išaiškėjo pirmasis tikrai Varniuose išlietas varpas.

Šio varpo karūną sudaro šešios lenkto kontūro ąsos, viršugalvį dengia disko pavidalo plokštė, o išplatėjęs graižas (varpo apatinė dalis, į kurią mušant išgaunamas garsas) yra itin masyvus ir siekia beveik $\frac{1}{4}$ korpuso aukščio. Viršutinę varpo liemens dalį juosia platus trijų dalių frizas. Jo viduryje nulietas jau cituotas įrašas, abipus kurio tęsiasi dvi vienodos ornamentų juostos. Ornamento raportą sudaro plačių, trumpų, į palmetes panašių akanto lapelių, galais nukreiptų į frizo išorę, seka. Įlankose tarp lapų įterpta po mažą keturlapę rozetę, o kiek aukščiau – po vynuogės kekę. Frizo liejimo kokybė prasta, ornamentas necizeliuotas, daugelyje vietų susiliejęs. Vienoje varpo liemens pusėje nulietas donacinis įrašas, kitoje – nedidelis Nukryžiuotojo reljefas. Šis varpas išsiskiria retomis proporcijomis: varpo aukščio, jo apačios ir viršaus skersmens santykis 3 : 4 : 2. Pagal šias proporcijas varpas atsiduria per vidurį tarp įprastų varpų – bažnyčių signalinių instrumentų ir laikrodžių varpų, kurių aukščio, apačios ir viršaus skersmens santykis maždaug 2 : 4 : 2. Laikrodžių varpams artimesnis ir jo itin padidintas graižas. O tokios dirbinio savybės, kaip blogai nulietas, necizeliuotas ornamentas ir negrabus Nukryžiuotojo reljefas, veikiausiai liudija meistro neįgudimą arba skubotą darbą.

Neabejotinai Varniuose liedintas Žalpių varpas leido pradėti kitų pastarajai liejyklai galinčių priklausyti šios paskirties objektų paieškas. Varpą puošiantis raiškas

8 Žalėnas, G. Žalpių bažnyčios 1815 m. varpas. Dailės kūrinio aprašas. 2003 05 22. KPC.

9 1 varpo korpuso aukštis – 63 cm, skersmuo – 81 cm, II – atitinkamai 52 ir 71 cm.

10 Žalėnas, G. Žalpių bažnyčios 1816 m. varpas. Dailės kūrinio aprašas. 2003 05 22. KPC.

piešinio ir lengvai atpažįstamas akanto lapų ornamentas tapo atspirties tašku ieškant ant kitų varpų nulieto dekoru, kuris buvo suformuotas naudojant tą pačią matricą. Reikia pasakyti, kad to paties tipo akanto lapų ornamento atmainomis varpai buvo puošiami ilgai – nuo Renesanso iki klasicizmo pabaigos. Seniausias mums žinomas pavyzdys su panašiu ornamentu yra nulietas meistro Wolffo Hilgerio 1570 m. ir saugomas Freibergo (Vokietija) Šv. Petro bažnyčioje. Bene seniausias Lietuvoje šiuo ornamentu papuoštas 1632 m. nulietas varpas išliko Skirsnemunės katalikų bažnyčioje. Jei XVII–XVIII a. pradžioje ornamentą sudarė ilgoki ir gana siauri akanto lapai¹¹, tai XVIII a. pirmojoje pusėje jis tapo kitoks: lapai sutrumpėjo, paplatėjo, tapo „mésingesni“. Pastarajam motyvo variantui ir priklauso ornamentas ant Žalpių bažnyčios varpo. Pasitelkus ekspedicijose sukauptą ir Kultūros paveldo centro archyve bei kitur saugomą inventorizacinę medžiagą, pavyko atrinkti daugiau kaip 40 nežinomų gamintojų varpų su minėtos atmainos dekoru.

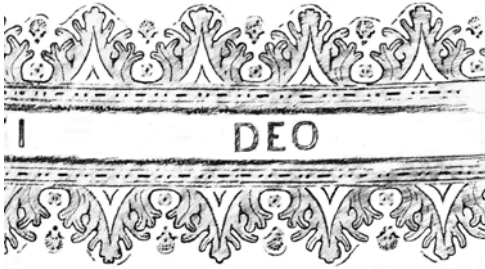
Seniausi iš atrinktųjų priklauso Tauragės r. Žygaičių (1772) ir Pagramančio (1775) bažnyčioms bei Pakruojo r. Vismantų (1784) koplyčiai. Visgi atidesnė analizė leidžia teigti, kad šiuos 1772–1784 m. varpus puošiantys ornamentai nors ir panašūs, kiek kiek skiriasi piešiniu ir neturi tarp akanto įterptų nedidelių vynuogių kekių, tad jie ir Žalpių varpo ornamentai buvo suformuoti naudojant skirtingas matricas.

Likusių atrinktųjų varpų ornamentai vizualiai sutampa su esančiais ant Žalpių varpinės instrumento. Vienas iš seniausių ornamento pavyzdžių buvo aptiktas ant 1786 m. datuoto varpo iš Varnių Šv. Petro ir Pauliaus bažnyčios – buvusios Žemaičių vyskupijos katedros (1 pav.). Nuotraukose skirtumai nepastebimi, tačiau palyginus abiejų varpų ornamentų atspaudus¹² išaiškėjo, kad jų dydis skiriasi: Žalpių šventovės varpo akanto lapo aukštis 6 cm, o Varnių bažnyčios – tik 4,5 cm. Tad jų gamybai panaudotos skirtingos matricos, tačiau tikimybė, kad varpai nuliedinti toje pačioje dirbtuvėje, tikrinta toliau. Kaip jau minėta, liejyklose buvo naudotos skirtingo dydžio matricos, ir tai leido parinkti varpo dydžiui proporcingą dekorą. Palyginus Varnių ir Žalpių bažnyčių varpus paaiškėjo, kad varniškis yra aukštesnis (varpų aukštis 71,8 ir 63 cm) ir platesnis (96,5 ir 81 cm). Tad šiuo atveju mažesnės matricos panaudojimą nulėmė ne varpo dydis.

Varnių ir Žalpių šventovių varpus susieti tarpusavyje ir priskirti tai pačiai Varnių liejyklai padėjo trečias gaminys – 1791 m. nuliedintas didysis Jonišio bažnyčios varpas. Ornamentų atspaudai liudija, kad jo dekoras – akanto lapų seka – atspauostas nuo tos pačios matricos, kuri panaudota ir 1815 m. Žalpių varpo gamybai (2 pav.). Be to, ir Jonišio, ir Varnių bažnyčių varpų liemenis puošia identiški nedideli Šv. Kazimiero bareljefai (3 pav.). Sutampa ir ant abiejų instrumentų nuliedintų įrašų literos.

¹¹ Žalėnas 2007: 297–301, il. Nr. 228, 229.

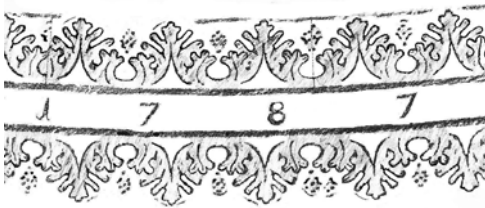
¹² Varpų ar kitų kūrinių reljefus atspindintys atspaudai gaunami popierių priglaudžiant prie reljefo ir trinant jį vaškiniu pieštuku, grafito milteliais ir pan.

1 pav. Vidutinio pločio akanto lapų frizo fragmentas. Varpas, 1786 (Varnių Šv. Petro ir Pauliaus bažnyčia). G. Žalėno frotaziinis atspaudas

2 pav. Plačiojo akanto lapų frizo fragmentas. Varpas, 1789 (Joniškio bažnyčia). G. Žalėno frotaziinis atspaudas

4 pav. Siaurojo akanto lapų frizo fragmentas. Varpas, 1787 (Varnių Šv. Petro ir Pauliaus bažnyčios muziejus). G. Žalėno frotaziinis atspaudas

5 pav. Siaurojo akanto lapų frizo fragmentas. Varpas, 1800 (Pakražančio bažnyčia). E. Mikulskio nuotr., 1988

3 pav. Varpas, 1786. Reljefas „Šv. Kazimieras“. (Varnių Šv. Petro ir Pauliaus bažnyčia). A. Ivinskio nuotr., 2004

Remiantis šiomis literomis, pavyko nustatyti ir Varnių liejykoje naudotą trečio dydžio ornamento juostą (4, 5 pav.), skirtą mažiausiems varpams. Ją taip pat sudaro akanto lapeliai, tačiau visai mažičiai (h 2,4 cm), tarp jų nebėra vynuogių kekių, tik miniatiūrinės rozetės. Seniausias išaiškintas varpas su šio modelio ornamento juosta datuotas 1787 metais. Jį pavyko aptikti buvusiam Vilniaus paveikslų galerijos karilione, 1967 m. sovietų valdžios nurodymu sukomplektuotame iš uždarytų bažnyčių varpų, atgabentų iš visos Lietuvos. 1787 m. varpas į šį rinkinį pateko iš sovietmečiu neveikusios Varnių Šv. Aleksandro bažnyčios, o 2002 m. buvo sugrąžintas į Varnius¹³.

¹³ Klimka 2006: 69.

Prie ankstyviausių Varnių liejyklos varpų dar priskirtini Telšių r. Ubiškės (1786) ir Eigirdžių (1787), taip pat Panevėžio r. Upytės (1787) bažnyčių varpai. Vėlyviausias iš dabar žinomų Varnių liejyklos varpų, pagamintas 1825 m., išliko Skuodo r. Aleksandrijos bažnyčioje. Pažymėjus žemėlapyje visas vietas, kuriose išaiškinti Varnių liejyklai priskirti varpai, paaiškėja, kad jų paplitimo teritorija visiškai sutampa su senosios Žemaičių vyskupijos ribomis iki 1849 m. įvykusių pakeitimų. Tik vienas jau minėtas Upytės bažnyčios varpas yra tuometės Vilniaus vyskupijos teritorijoje, pačiame Žemaitijos paribyje. Visi šie varpai yra katalikų bažnyčiose, išskyrus Jurbarko r. Skirsnemunės liuteronų bažnyčios varpą (1821), beje, vienintelį su įrašu vokiečių kalba. Ant kitų varpų daugiausiai yra lenkiškų įrašų, lotyniškų gerokai mažiau. Išanalizavus turimą medžiagą pastebėta, kad varpų liejiko Jono Hartmanno signatūra yra dar ant vieno 1816 m. nuliedinto varpo, esančio Mosėdžio (Skuodo r.) bažnyčioje. Reikia pažymėti, kad šio meistro pavardė buvo paskelbta dar 1973 m., tačiau nebuvo žinoma, kur šis meistras dirbo¹⁴.

Be jau minėtų trijų dydžių ornamentų juostų, kurios nuolat naudotos per visą liejyklos veiklą, reljefų pasirinkimas buvo itin kuklus. Tai jau aptartas šv. Kazimiero atvaizdas (3 pav.), atlietas ant 1786 m. Varnių ir 1791 m. Jonišio varpų. Beveik toks pat šventojo reljefas yra nulietas ir ant Vilniaus arkikatedros laikrodžio varpo, kurį 1673 m. pagamino Vilniaus varpų liejikas Jonas Delamarsas¹⁵ (6 pav.). Tik ant Varnių varpo esantis reljefas šiek tiek supaprastintas: šventojo kairiojoje rankoje laikoma lelijos šaka turi mažiau žiedų, sutrumpintas pagrindas, ant kurio stovi šventasis. Atkreiptinas dėmesys, kad ant Varnių varpo esantis atvaizdas daug geriau nuliedintas nei jo vilniškis analogas, ir tai liudija ne tik didesnę Varniuose dirbusio meistro kruopštumą, bet ir tai, kad abiem reljefams buvo panaudotas tas pats mums nežinomas prototipas. Kur kas dažnesnis Nukryžiuotojo reljefas, puošiantis ir abu Žalpių bažnyčios signalinius instrumentus. Nuo tos pačios formos (manoma, kad alavinio pastatomojo kryžiaus su Nukryžiuotoju) nuimtas atspaudas pirmą kartą rastas ant 1789 m. Jonišio bažnyčios varpo, vėliausia išaiškinta šio kryžiaus atlieja aptikta ant 1816 m. Vėžaičių (Klaipėdos r.) bažnyčios varpo. Iš viso šis nuliedintas reljefas aptiktas net ant 12-os jau išaiškintų varpų. Dalis šių atvaizdų skiriasi smulkiomis detalėmis – įvairuoja titulo banderolės galai ir kiti smulkūs elementai. Greičiausiai dirbtuvėje neturėta nuolatinės medinės šio reljefo matricos. Reikalui esant gamintos nuo to paties reljefo atspausdintos, bet skirtingai retušuotos laikinos formos. Dar vienas – Rožinio Švč. Mergelės Marijos – reljefinis atvaizdas rastas ant 1804 m. Veliuonos bažnyčios varpo. Marija pavaizduota stovinti ant debesies, kairiąja ranka apkabinusi Vaikelį, abu laiko po rožinį. Įdomu, kad Gustavas Mörkas, vienas garsiausių Vilniaus varpų liejimų, tą patį reljefą jau 1754 m. nuliejo ant varpo, esančio Trakelių (dab. Baltarusija, Varanavo r.) bažnyčioje.

¹⁴ Lietuvos TSR kultūros paminklų sąrašas 1973: 495, 522; Pirmą kartą šio varpų liejiko vardas sąrašė nurodytas kaip santrumpa „I. A. N“

¹⁵ Žalėnas 2009: katalogo Nr. 139, p. 213.

Žemaičių vyskupo Stepono Giedraičio herbą vaizdavęs reljefas buvo nulietas ant 1793 m. pagaminto didžiojo Varnių katedros varpo. Deja, šis varpas įškilo dar vyskupo Motiejiaus Valančiaus laikais¹⁶, tad 1913 m. buvo perlietas Gatčininos (Rusija) mieste veikusioje A. S. Lavrovo bendrovės gamykloje¹⁷. Ant naujojo varpo buvo pakartoti pirmtako įrašai ir perkeltas vyskupo S. Giedraičio herbas (7 pav.). XIX a. pabaigoje – XX a. pradžioje perliejant senuosius varpus buvo gana įprasta pakartoti jų įrašus ant naujų varpų ir „perkelti“ nuo jų atspausčius įvairius ikonografinius elementus ar net išsitas ornamentines juostas¹⁸. Tačiau nukopijuoti reljefai dėl ribotų to meto techninių galimybių visada būdavo gerokai prastesnės kokybės, nors tai ir leidžia juos gana lengvai atpažinti. Ant naujo varpo pakartotas vyskupo S. Giedraičio herbas, nors ir ne toks ryškus, tiksliai perteikia jo sudėtingą kompoziciją. Herbo centre, lankstyname skyde, pavaizduotas hipokentauras su lanku rankose ir nedidelis rožės žiedas, skydą gaubia mantija su kunigaikščio mitra viršuje, dar aukščiau – vyskupo skrybėlė su 12-a herbo šonuose karančių spurgų, heraldinio skydo apačioje pakabinti dviejų vyskupo turėtų ordinų kryžiai. Galima tik spėlioti, ar šio sudėtingo herbo matrica buvo specialiai pagaminta, ar panaudotas koks nors paties vyskupo turėtas herbo rejefas.

Baigiant šią trumpą Varniuose nuliedintų varpų puošybos apžvalgą reikia pabrėžti, kad ankstyvieji Varnių liejyklos varpai pasižymi

6 pav. J. Delamarso lietas laikrodžio varpas, 1673. Reljefas „Šv. Kazimieras“ (Vilniaus arkikatedros varpinė). K. Stoškaus nuotr., 2008

7 pav. Varpas, 1913. Vysk. Stepono Giedraičio herbas (1793 m. varpo reljefo kopija; Varnių Šv. Petro ir Pauliaus bažnyčia). G. Žalėno frotažinis atspaudas

¹⁶ Katilius 1996: 214.

¹⁷ Žalėnas, G. Varnių Šv. Petro ir Pauliaus bažnyčios 1913 m. varpas. Dailės kūrinių aprašas. 2004 12 15. *KPC*; Klimka 2006: 69.

¹⁸ Pateiksime tik kelis pavyzdžius. Senujų Trakų bažnyčioje saugomas 1889 m. nežinomoje liejykloje perlietas 1732 m. varpas. Perliejant buvo pakartotas ne tik ant senojo varpo buvęs įrašas, bet „perkeltos“ ir ornamentų juostos. 1912 m. W. Ferskio liejykloje Piasečne (Lenkija) buvo perlietas Vilniaus Visų Šventųjų bažnyčios varpas, ant kurio perrašytas senojo, 1733 m. nulieto, varpo įrašas ir „perkelti“ du senąjį varpą puošę reljefai.

puikia kokybe, nulietų ornamentų ir įrašų preciziškumu. Aukštą jų techninį lygį rodo nemažas mūsų dienas pasiekusių varpų skaičius, o reljefų techninis atlikimas yra nė kiek ne prastesnis nei tuomečių Karaliaučiaus liejimų varpų. Tuo tarpu XIX a. 2-ojo dešimtmečio viduryje pagaminti varpai, nors ir toliau buvo puošiami tais pačiais standartiniais elementais, tiek metalo liejimo preciziškumu, tiek įrašų komponavimu, tiek ir bendra apdaila negali lygintis su ankstyvaisiais.

Bandymas rekonstruoti Varnių varpų liejyklos istoriją

Kaip jau minėta, istorinėje literatūroje aprašytas tik vienas Varnių varpų liejyklos istorijos epizodas – jos sunaikinimas, carinės Rusijos karinių dalinių įvykdytas kaip kerštas už bandymą šioje liejykloje liedinti sukilėlių kariuomenei skirtas patrankas¹⁹. Kazys Misius pateikė M. Brenšteino ir Felikso Sliesoriūno pasakojimų santrauką apie Varnių liejyklos veiklos pabaigą: „Prasidėjus sukilimui, 1831 m. kovo mėnesio 28 dieną Raseinių apskrities sukilėlių vadovybė pasiuntė kapitoną J. Narbutą į Varnius lieti patrankų <...> Patrankos buvo gaminamos Varnių J. Racevičiaus varpų liejykloje. Čia suremontuotos dvi patrankos, iš kurių sukilėliai šaudė <...>. Suspėta taip pat nulieti devynias naujas. 1831 05 11 (23) Rusijos kariuomenė šią liejyklą sunaikino. Be patrankų, kariškiai rado 27 varpus <...> manoma, kad tada kariuomenė ne tik sunaikino Varnių patrankų liejyklą, bet ir sudegino dalį miestelio“²⁰.

Varniuose dirbusį meistrą Juozapą Racevičių pamini ir M. Brenšteinas, nurodydamas, kad 1825 m. jis perliejo Žemaičių Kalvarijos bažnyčios varpą, ant kurio buvo išliejęs savo signatūrą „Józef Racewicz Ludwisarz“²¹. Šis didelis varpas, svėręs beveik dvi tonas²², buvo ypač tvirtas, nes 1896 m. per bažnyčios gaisrą nukritęs pramušė skliautą ir sveikas jame įstrigo²³. Deja, šis varpas per Pirmąjį pasaulinį karą buvo vokiečių konfiskuotas ir išvežtas išlydyti į Vokietiją²⁴. Šiuo metu nežinomas nei vienas varpas, kuris turėtų J. Racevičiaus signatūrą. Galbūt tai krizės, kuri galėjo ištikti Varnių liejyklą vėlyvuojų periodu, atspindys. Akivaizdus gaminamos produkcijos sumažėjimas pastebimas statistiškai nagrinėjant Varnių liejyklai priskirtus varpus: iš šiuo metu žinomų beveik 50 tokių varpų tik trys nulieti XIX a. 3-iajame dešimtmetyje – Skirsnemunės liuteronų bažnyčios (1821), Aleksandrijos (Skudo r.) ir Žemaičių Kalvarijos bažnyčių (abu 1825) varpai. Tuo tarpu vien tik per trejus metus (1815–1817), mūsų turimomis žiniomis, buvo nulieti aštuoni varpai (žr. Varpų sąrašą).

19 Brensztejn 1924: 105–108.

20 Misius 1996: 192–193.

21 Brensztejn 1924: 105–106.

22 Nurodoma, kad varpas svėrė 120 pūdų, t. y. apie 1965, 6 kg. Žr. Šverebas 2005: 760.

23 Brensztejn 1924: 105–106.

24 Šverebas 2005: 759, 760.

Galbūt šis pagyvėjimas XIX a. 2-ajame dešimtmetyje buvo susijęs su liejiko J. Hartmanno veikla. Be jau minėtų dviejų įrašų paminklų sąrašė²⁵, daugiau publikuotų duomenų apie J. Hartmanną nerasta, nemini jo ir M. Brenšteinas. Vieninteliais šio meistro darbo Varnių liejykloje liudininkais yra du jau minėti Žalpių ir Mosėdžio bažnyčių varpai su meistro signatūromis. Iš kitų šaltinių žinoma, kad 1815 m. Varniuose dar dirbo liejikas Patricijus Kaniauskis²⁶. Tais metais Alsėdžių bažnyčiai už 19 talerių, 31 auksiną ir 26 grašius iš jo buvo nupirktas „rožinio varpas“²⁷. M. Valančius, *Žemaičių vyskupystėje* aprašydamas „pavyskupės“ Ciprijono Odineco veiklą, nurodo, kad 1809 m.²⁸ buvo nulieti du Kražių bažnyčios varpai, o „Kaniauskis už nuliejimą tųdviejų varpų gavo 700 muštinių abrenčkovų“²⁹. Ant mažesniojo Kražių varpo buvo užrašas „*Vornis e cineribus revixit*“ (Varniuose iš pelenų atgimė). Akivaizdu, kad šiuose šaltiniuose minimas tas pats Varniuose dirbęs meistras. Gana retą Kaniausko (lenk. Kaniewski) pavardę randame 1791 ir 1793 m. Varnių miesto inventoriuose³⁰, tad nors ir su išlygomis ją galima tapatinti su minimu varpų liejiku. Tačiau 1783–1788 m. ir senesniuose Varnių inventoriuose šis meistras dar neminimas, ir šiuo metu neturime jokių duomenų, leidžiančių teigti, kad P. Kaniauskis galėjo būti Varnių liejyklos įsteigėju ar pirmuoju liejiku. Netiesioginis P. Kaniausko kilmės liudijimas galėtų būti Varnių kunigų seminarijai 1803 m. A. ir H. Kaniewskių iš Gardino užrašyti 400 auksinų³¹. Nedaug kas galėjo sieti gana tolimą Gardiną su Varniais, tad neatmestini asmeniniai ryšiai grįsti motyvai. Gal tai buvo P. Kaniausko tėvų ar kitų artimų giminaičių palikimo dalis? Pažymėtina, kad XIX a. pradžioje Varnių inventoriuje įrašyti du šiame mieste gyvenę varpų liejikai³². Tai leidžia manyti, kad J. Hartmannas iš pradžių galėjo būti P. Kaniausko pameistras. Nepaisant vokiškai skambančios pavardės, J. Hartmannas veikiausiai nebuvo atklydęs svetimšalis. Šią pavardę turintys asmenys jau senokai buvo įleidę šaknis Žemaitijoje³³.

Seniausi Varnių liejyklai priskiriami varpai datuoti 1786 metais. Senesnių šios dirbtuvės veiklos pėdsakų neturime, tad logiška jos veiklos pradžią susieti su 1785 m.³⁴

25 Lietuvos TSR kultūros paminklų sąrašas 1973: 495, 522.

26 Čepauskaitė 2002: 156. Publikacijoje nurodyta greičiausiai klaidingai perskaityta pavardės forma *Karevskis*.

27 Ten pat.

28 Ši data nurodyta Valančiaus cituojamame varpo įrašo tekste. Tuo tarpu K. Misius, skelbdamas 1811 m. varpų nuliejimo data, remiasi klaidinga M. Brenšteino informacija. 1811 m. – „pavyskupės“ Odineco mirties, o ne varpų liejimo data. Žr. Misius 1996: 192; Brensztejn 1924: 105.

29 Valančius 1972: 189–190.

30 Meilus 1996: 49. Dokumento originale įrašytą lenkišką pavardės formą *Kaniewski* tyrinėjimo autorius lietuviškai ir rašo *Kanevičius*, tačiau pastaroji pavardė lenkiškai skamba *Kaniewicz*, bet ne *Kaniewski*. Mūsų nuomone, reikėtų vartoti M. Valančiaus pateiktą lietuvišką meistro pavardės formą Kaniauskis, turinčią žemaičiams būdingą galūnę „is“ (plg. Petrauskis, Ivinskis).

31 Genienė 1999: 106.

32 Ten pat: 54.

33 1732 m. minimas Alsėdžiuose gyvenantis šaltkalvis Jonas Hertmanas (žr. Meilus 1993: 116).

34 M. Valančius gaisrą nukelia į 1784 m. (žr. Valačius 1972: 175), tačiau naujausioje literatūroje nurodomi 1785 m. (žr. Genienė 1999: 55, 132).

Varnius ištikusia nelaime, kai sudegė kunigų seminarijos bokštas su jame buvusiais Žemaičių katedros varpais. Pagrindiniai to meto varpų liejimo centrai – Karaliaučius, Ryga ar Vilnius – buvo gana toli, jų gaminiai palyginti brangūs, o nesant patogių vandens kelių, parsigabenti sunkius gaminius taip pat buvo nelengva. Mintis turėti vyskupijoje varpų liejyklą galėjo būti ne kartą svarstoma dvasininkų, juo labiau kad prieš penkiasdešimt metų, apie 1732–1735 m., tokia liejykla jau veikė Žemaitijoje, Pašiaušės miestelyje, greičiausiai globota ten įsikūrusių jėzuitų³⁵. Tad galima teigti, kad liejyklos Varniuose atsiradimas, tepraėjus metams po katedros varpų žūties, nebuvo atsitiktinumas. Varpų dirbtuvės įkūrimą turėjo inicijuoti aukščiausia vyskupijos valdžia, greičiausiai suteikusi tam tikslui materialinę paramą. Šiandien neįmanoma nustatyti visų liejyklos atsiradimo detalių. Težinoma, kad tuometis Žemaičių vyskupas S. Giedraitis (1778–1802) po kelerių rezidavimo Varšuvoje metų į Varnius sugrįžo tais pačiais 1786 metais. Ant Kauno arkivyskupijos muziejuje saugomo šio vyskupo portreto, kadaisė puošusio Žemaičių vyskupų ar kunigų seminarijos rūmus, yra kuklus užrašas: „ap rūpino varpais katedros bažnyčią“, vadinasi, vyskupas savo lėšomis finansavo varpų nuliejimą. Tačiau organizaciniais reikalais (meistro pakvietimu ir liejyklos įkurdinimu, pirmojo Varnių katedros varpo užsakymu) vietoje išvykusio vyskupo turėjo rūpintis katedros kapitula ar tuometis diecezijos valdytojas vyskupas sufraganas Adomas Koscia, tuomet dar buvęs ir Joniškio klebonu. Šio dvasininko ryšius su Varniuose veikusia liejykla rodytų faktas, kad jo valdymo metu Joniškio bažnyčiai 1789–1797 m.³⁶ buvo gauti trys čia liejinti varpai, iš kurių 1791 m. pagamintas „Šv. Kazimieras“ laikytinas bene didžiausiu mūsų dienas pasiekusiu Varnių liejyklos varpu. Jei čia pateikta Varnių varpų liejyklos įkūrimo rekonstrukcija atitinka istorinę tiesą, beveik tikra, kad pirmuoju liejykloje nulieta dirbiniu buvo Varnių katedrai skirtas varpas. Tad šiuo metu Varnių Šv. apaštalų Petro ir Pauliaus bažnyčios bokšte kabantis 1786 m. datuotas varpas veikiausiai yra pirmasis Varnių liejyklos dirbinys. Vienaip ar kitaip Varnių liejykla gana greitai tapo klestinčia įmone.

Kažin ar nieko bendra su Varnių liejyklos įkūrimu neturi faktas, kad 1786 m. Vilniuje buvo nuliedintas paskutinis žinomas varpas apie 45 metus veikusioje Apanavičių (tėvo, o vėliau – sūnaus) varpų liejykloje. Tad neatmestina galimybė, kad senyvam meistrui mirus, jo pameistrys galėjo būti pakviestas dirbti į Varnius. Be abejo, tai faktais neparemta, tačiau toliau plėtotina prielaida³⁷. Gerokai didesnė

35 Apie Pašiaušėje (Kelmės r.) veikusią varpų liejyklą turima itin mažai duomenų. Šiuo metu mums žinomi keturi 1732–1735 m. nuliedinti varpai, priklausantys įvairioms Žemaitijos bažnyčioms, kurių pagaminimo vieta lotyniškai nurodyta „Possavia“. Abejodamas M. Brenšteinas šią vietovę bandė sieti tiek su Posavecū (dabar Slovėnija), tiek su Pašiauše (žr. Brensztejn 1924: 136). Akivaizdu, kad pirmasis atvejis vargiai įtikimas. Pašiaušėje, lotyniškai vadintoje Possavia, nuo 1654 m. veikė jėzuitų kolegija, viena turtingiausių to meto Lietuvoje. Greičiausiai su ja ir reikėtų sieti varpų liejyklos atsiradimą ir veiklą.

36 Adomo Koscios mirties data nėra žinoma, vėliausias šiuo metu žinomas jo paminėjimas siekia 1797 metus.

37 Šią prielaidą iš dalies galėtų paremti minėti Šv. Kazimiero ir Rožinio Švč. Mergelės reljefai, naudoti seniau dirbusių Vilniaus varpų liejėjų – J. Delamarso ir G. Mörko. Bent jau Šv. Kazimiero reljefo atveju akivaizdu, kad jis nebuvo nukopijuotas nuo J. Delamarso varpo, o turėjo bendrą su juo prototipą.

tikimybė, kad po meistro P. Kaniausko mirties (jam tapus nedarbingu?) liejykla buvo perimta anksčiau talkinusio pameistro J. Hartmanno, dėl nežinomų priežasčių dirbusio gana trumpai. Atkreiptinas dėmesys, kad nežinoma nei viena P. Kaniausko ant varpo nulieta signatūra, nors pastarasis pagamino daugiau kaip 25 šiuo metu išaiškintus varpus, datuojamus 1791–1815 metais. Gal tai rodo, jog P. Kaniauskis tebuvo samdomas meistras, dirbęs Bažnyčiai priklausančioje dirbtuvėje? Į šį ir kitus neišspręstus klausimus atsakys tik tolesni šaltinių ir varpų tyrinėjimai.

Išvados

Šio tyrimo metu nustatyta, kad Varnių varpų liejykloje, kuri veikė net 45 metus (1786–1831), dirbo meistrai Patricijus Kaniauskis (1791–1815), Jonas Hartmannas (1815–1816) ir Juozapas Racevičius (1825–1831). Kaip matyti iš pavardžių, šie asmenys veikiausiai nebuvo giminės. Liejyklos įkūrimą kol kas galima sieti su 1785 m. Varniuose kilusiu gaisru, pražudžiusiu senuosius katedros varpus. Manoma, kad po šio įvykio Žemaičių vyskupijos valdytojo ar kapitulos iniciatyva buvo pakviestas liejyklą įkūręs meistras. Liejykloje buvo pagaminti ne tik nauji Varnių katedros varpai, jais buvo aprūpintos ir kitos vyskupijos bažnyčios. Šiuo metu žinoma beveik 40 joje nuliedintų varpų, kurių autorystė iki šiol buvo nenustatyta. Didelė tikimybė, kad pirmuoju naujai įsteigtos liejyklos gaminiu buvo Varnių katedroje tebekabantis 1786 m. liedintas varpas. Dėl duomenų trūkumo nepavyko išsiaiškinti liejyklos nuosavybės klausimo. Neatmestina prielaida, kad ji priklausė Žemaičių vyskupijai ir buvo nuomojama. Tai paaiškintų faktą, kodėl Varnių liejyklos varpai paplito išimtinai Žemaičių vyskupijos teritorijoje³⁸. Ankstyvieji šios liejyklos kūriniai buvo puikiai pagaminti, su nepriekaištingai nulietais ornamentais ir tekstais, tuo tarpu vėlesni (meistro J. Hartmanno) dirbiniai – jau menkesnės techninės kokybės. Varnių liejyklos veikla ir jos gaminiai yra reikšmingi Lietuvos ir ypač Žemaitijos ekonominio ir kultūrinio gyvenimo faktai, svarbūs ir dailės istorijai. Sudarytas Varnių liejyklai priskiriamų varpų sąrašas leidžia patikslinti daugelio senosios Žemaičių vyskupijos varpų duomenis.

Gauta 2011 02 05

Parengta 2011 03 07

³⁸ Varnių liejyklos varpų gali būti ir kaimyninėje Kuršo teritorijoje, tačiau mums Latvijos varpų inventorizacinė medžiaga nėra žinoma.

Varnių liejykiai priskiriamų varpų sąrašas

1. 1786, Varnių, Šv. Petro ir Pauliaus bažnyčia (buv. katedra) (nesąrašinis)³⁹
2. 1786, Ubiškės bažnyčia, Telšių r. (DV 3059)⁴⁰
3. 1787, Varnių Šv. Petro ir Pauliaus bažnyčios muziejus (Varnių Šv. Aleksandro bažnyčia, iki ~1967; Vilniaus arkikatedros karilionas ~1967–2002) (nesąrašinis)⁴¹
4. 1787, Eigirdžių bažnyčia, Telšių r. (DR 1033)⁴²
5. 1787, Upytės bažnyčia, Panevėžio r. (nesąrašinis)⁴³
6. 1788, Notėnų bažnyčia, Skuodo r. (DV 2506)⁴⁴
7. 1789, Jonišio bažnyčia (DR 501)⁴⁵
8. 1790, Švėkšnos bažnyčia, Šilutės r. (DR 977)⁴⁶
9. 1790, Pavandenės bažnyčia, Telšių r. (DR 1043)⁴⁷
10. 1790, Adakavo bažnyčia, Tauragės r. (nesąrašinis) (hipotetiškai priskiriamas)⁴⁸
11. 1791, Girdiškės bažnyčia, Šilalės r. (nesąrašinis) (hipotetiškai priskiriamas)⁴⁹
12. 1791, Jonišio bažnyčia (DR 502)⁵⁰
13. 1793, Varnių, Šv. Petro ir Pauliaus bažnyčia (buv. katedra) (neiškilo, perlietas 1913)⁵¹
14. 1793, Sedos Švč. Mergelės Marijos Ėmimo į dangų bažnyčia, Mažeikių r. (DR 737)⁵²
15. 1795, Pašilės bažnyčia, Kelmės r. (DR 601)⁵³
16. 1795, Pašilės bažnyčia, Kelmės r. (DR 602)⁵⁴
17. 1796, Liolių bažnyčia, Kelmės r. (DR 590)⁵⁵
18. 1796, Upynos bažnyčia, Švč. Mergelės Marijos Vardo bažnyčia, Šilalės r. (DR 1349)⁵⁶
19. 1796, Kaltinėnų bažnyčia, Šilalės r. (DV 2695) (likimas nežinomas)⁵⁷
20. 1796, Lauko Sodos bažnyčia, Telšių r. (DR 1046)⁵⁸
21. 1796, Vieکشnalių bažnyčia, Telšių r. (DV 3073) (hipotetiškai priskiriamas)⁵⁹

39 *KPC archyvas*. F. 16. Ap. 2. Sg. v. 279; Žalėnas, G. Varnių Šv. Petro ir Pauliaus bažnyčios 1786 m. varpas. Dailės kūrinio aprašas. 2004 12 15. *KPC*.

40 *KPC archyvas*. F. 16. Ap. 2. Sg. v. 73.

41 Žalėnas, G. Varnių Šv. Petro ir Pauliaus bažnyčios varpas 1787 m. Dailės kūrinio aprašas. 2002 07 17. *KPC*.

42 Žalėnas 2004.

43 *KPC archyvas*. F. 16. Ap. 2. Sg. v. 71.

44 Žalėnas 2004.

45 *KPC archyvas*. F. 16. Ap. 2. Sg. v. 11; Žalėnas 2008 [a].

46 *KPC archyvas*. F. 16. Ap. 1. Sg. v. 234.

47 *KPC archyvas*. F. 16. Ap. 2. Sg. v. 37.

48 Švėrebas 2010: 5, 20.

49 Švėrebas 2010: 7, 20.

50 Žalėnas 2008 [a].

51 Žalėnas, G. Varnių Šv. Petro ir Pauliaus bažnyčios 1913 m. varpas. Dailės kūrinio aprašas. 2004 12 15. *KPC*.

52 Švėrebas 1997: 134.

53 *KPC archyvas*. F. 16. Ap. 2. Sg. v. 34.

54 *KPC archyvas*. F. 16. Ap. 2. Sg. v. 35.

55 *KPC archyvas*. F. 16. Ap. 2. Sg. v. 24.

56 Švėrebas 2010: 16–18, 20.

57 *KPC archyvas*. F. 16. Ap. 2.. Sg. v. 14.

58 *KPC archyvas*. F. 16. Ap. 2. Sg. v. 23.

59 Žalėnas 2004.

22. 1797, Žemalės bažnyčia, Mažeikių r. (DV 1705)⁶⁰
23. 1797, Jonišio bažnyčia (DR 503)⁶¹
24. 1797, Renavo bažnyčia, Mažeikių r. (DV 1748)⁶²
25. 1798, Kalnelio kapinių koplyčia, Jonišio r. (DR 521)⁶³
26. 1798 (?), Linkuvos kapinių koplyčia, Pakruojo r. (nesąrašinis)⁶⁴
27. 1800, Pakražančio bažnyčia, Kelmės r. (DR 597)⁶⁵
28. 1800, Kalnelio kapinių koplyčia, Jonišio r. (nesąrašinis)⁶⁶
29. 1800, Kurmaičių kapinių koplyčia, Jonišio r. (nesąrašinis)⁶⁷
30. 1804, Veliuonos bažnyčia, Jurbarko r. (DR 1345)⁶⁸
31. 1805, Upynos Šv. Jono Labdario bažnyčia, Telšių r. (DV 3124, paminklų sąraše nurodyta klaidinga 1905 m. data)⁶⁹
32. 1809, Žagarės bažnyčia, Jonišio r. (DR 533)⁷⁰
33. 1809, Didkiemio bažnyčia, Šilalės r. (DV 2747, varpo likimas nežinomas, išbrauktas iš paminklų sąrašo 1976 12 28)⁷¹
34. 1810, Vaiguvos bažnyčia, Kelmės r. (DR 644)⁷²
35. 1809, Kražių Šv. Mykolo (parapinė) bažnyčia, Kelmės r. (likimas nežinomas)⁷³
36. 1809, Kražių Šv. Mykolo (parapinė) bažnyčia, Kelmės r. (likimas nežinomas)⁷⁴
37. 1812, Baisogalos bažnyčia, Radviliškio r. (nesąrašinis)⁷⁵
38. 1815, Alsėdžių bažnyčia, Plungės r. (neiškilo, sudaužytas 1842–1844)⁷⁶
39. 1815, Žalpių bažnyčia, Kelmės r. (DR 598)⁷⁷
40. 1816, Žalpių bažnyčia, Kelmės r. (DR 599)⁷⁸
41. 1816, Mosėdžio bažnyčia, Skuodo r. (DR 942)⁷⁹
42. 1816, Vaiguvos bažnyčia, Kelmės r. (DV 1287)⁸⁰
43. 1816, Vėžaičių bažnyčia, Klaipėdos r. (DV 1460)⁸¹

60 Šverebas 2007: 70, 72, 74.

61 *KPC archyvas*. F. 16. Ap. 2. Sg. v. 12; Žalėnas 2008 [a].

62 Šverebas 1997: 136.

63 Žalėnas 2008 [a].

64 „Žiemgalos“ leidyklos ekspedicijos po Šiaurės Lietuvos medžiaga. 2008 06 10.

65 *KPC archyvas*. F. 16. Ap. 2. Sg. v. 32, 295–300.

66 *KPC archyvas*. F. 16. Ap. 2. Sg. v. 13; Žalėnas 2008 [a].

67 Žalėnas 2008 [a].

68 Žalėnas, G. Veliuonos bažnyčios 1804 m. varpas. Dailės kūrinių aprašas. 2003 07 17. *KPC*.

69 *KPC archyvas*. F. 16. Ap. 2. Sg. v. 70.

70 *KPC archyvas*. F. 16. Ap. 2. Sg. v. 110, 112; Žalėnas 2008 [a].

71 *KPC archyvas*. F. 16. Ap. 2. Sg. v. 7.

72 *KPC archyvas*. F. 16. Ap. 1. Sg. v. 74–75.

73 Valančius 1972: 189–190.

74 Ten pat.

75 *KPC archyvas*. F. 16. Ap. 2. Sg. v. 1.

76 Čepauskaitė 2002: 156.

77 Žalėnas, G. Žalpių bažnyčios 1815 m. varpas. Dailės kūrinių aprašas. 2003 05 22. *KPC*.

78 Žalėnas, G. Žalpių bažnyčios 1816 m. varpas. Dailės kūrinių aprašas. 2003 05 22. *KPC*.

79 Žalėnas 2004.

80 Ten pat.

81 Ten pat.

44. 1817, Narušaičių koplyčia, Radviliškio r. (nesąrašinis)⁸²
45. 1817, Vilniaus arkivyskupijos dispozicijoje (nesąrašinis) (varpo pirminė saugojimo vieta nežinoma, Vilniaus arkikatedros karilionas ~1967–2002)⁸³
46. 1821, Skirsnemunės evangelikų liuteronų bažnyčia, Jurbarko r. (DV 4773)⁸⁴
47. 1825, Aleksandrijos bažnyčia, Skuodo r. (DV 2442)⁸⁵
48. 1825, Žemaičių Kalvarijos bažnyčia, Plungės r. (neiškilo, konfiskuotas vokiečių 1917)⁸⁶
49. XVIII a. IV ketv. – XIX a. I ketv., I Kulų kaimo koplyčia, Skuodo r.

Santrumpa

KPC – Kultūros paveldo departamento Kultūros paveldo centras, Duomenų skyriaus Kilnojamųjų objektų poskyris

Literatūra ir šaltiniai

1. Brensztejn, M. *Zarys dziejów ludwisarstwa w b. W. Księstwie Litewskiem*. Wilno: Księgarnia Stowarzyszenia nauczycielstwa polskiego w Wilnie, 1924.
2. Čepauskaitė, A. Varpinė, varpai, varpininkai. *Žemaičių praeitis*. T. 10: *Alsėdžiai*. Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla, 2002.
3. Genienė, Z; Genys, J. *Varnių kunigų seminarija*. Vilnius: Žemaičių kultūros draugijos redakcija, 1999.
4. Katilius, A. Vyskupo Pranciškaus Karevičiaus 1918 m. vizitacija Varniuose. *Žemaičių praeitis*. T. 4: *Varniai*. Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla, 1996.
5. Klimka, L. Varnių katedros laikrodis ir varpai. *Istorija*. Mokslo darbai. T. 64. Vilnius: Vilniaus pedagoginio universiteto leidykla, 2006.
6. *Lietuvos TSR kultūros paminklų sąrašas*. Vilnius: Lietuvos TSR kultūros ministerija, 1973.
7. Martinaitienė, G. M. „Ioannes Breutel nobis fecit...“. *Menotyra*. 2001. 2.
8. Martinaitienė, G. M. XIV–XV a. LDK varpai. *Menotyra*. 2007. 3.
9. Meilus, E. Amatai Žemaitijos kunigaikštystės miesteliuose XVII a. antrojoje pusėje – XVIII a. *Žemaičių praeitis*. T. 2. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1993.
10. Meilus, E. XVII–XVIII a. Varnių gyventojai pagal inventorių duomenis. *Žemaičių praeitis*. T. 4: *Varniai*. Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla, 1996.
11. Misius, K. Varniai 1850–1914 metais. *Žemaičių praeitis*. T. 4: *Varniai*. Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla, 1996.
12. Sliesoriūnas, F. *1830–1831 metų sukilimas Lietuvoje*. Vilnius: Mintis, 1974.
13. Šverbas, P. Buvusios Sedos parapijos varpai. *Žemaičių praeitis*. T. 5: *Seda. Parapijos istorija ir dailės paminklai*. Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla. 1997.
14. Šverbas, P. [Žemaičių Kalvarijos] Bažnyčios varpai. *Plungės dekanato sakralinė architektūra ir dailė*. Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla, 2005.
15. Šverbas, P. Bažnyčios varpai ir varpinė. *Žemaičių praeitis*. T. 12: *Žemalė. Dionizo Poškos gimtasis kraštas*. Telšiai: Vilniaus dailės akademijos leidykla, 2007.
16. Šverbas, P. Skaudvilės buvusio valsčiaus katalikų bažnyčių varpinės ir varpai. *Skaudvilė*. Vilnius: Versmė, 2010. Prieiga per internetą: <http://www.llt.lt/pdf/skaudvile/Skaudvile_varpai.pdf>
17. Valančius, M. Žemaičių vyskupystė. *Rastai*. T. II: *Žemaičių vyskupystė*. Vilnius: Vaga, 1972.

82 KPC archyvas. F. 16. Ap. 2. Sg. v. 27.

83 Žalėnas, G. Vilniaus arkikatedros buv. kariliono 1817 m. varpas. Dailės kūrinio aprašas. 2002 07 17. KPC.

84 Žalėnas, G. Skirsnemunės evangelikų liuteronų bažnyčios 1821 m. varpas. Apskaitos kortelė. 1987. KPC.

85 Žalėnas 2004.

86 Brensztejn 1924: 105–106; Šverbas 2005: 759, 760.

18. Žalėnas, G. *Paminklinių Lietuvos varpų sąvadas*. Vilnius: Kultūros paveldo centras, 2004. (Elektroninė laikmena Kultūros paveldo centro dispozicijoje)
19. Žalėnas, G. [Sintautų bažnyčia]. Varpas (I–II). *Lietuvos sakralinės dailės katalogas*. T. I: *Vilkaviškio vyskupija*. Knyga VI: *Šakių dekanatas*. Dalis II: *Naudžiai–Žvirgždaičiai*. Vilnius: Gervelė, 2007.
20. Žalėnas, G. *Joniškio rajono varpai*. Katalogas. Kaunas: 2008 [a]. (Elektroninė laikmena „Žiemgalos“ leidyklos dispozicijoje)
21. Žalėnas, G. *Kaišiadorių vyskupijos bažnyčių varpai*. Kaišiadorys: Kaišiadorių muziejus, 2008 [b].
22. Žalėnas, G. Laikrodžio varpas Viešpaties Dievo, Švč. Mergelės Marijos, šv. Stanislovo ir šv. Kazimiero garbei. *Šventojo Kazimiero gerbimas Lietuvoje*. Sud. N. Markauskaitė ir S. Maslauskaitė. Vilnius: Lietuvos nacionalinis muziejus, 2009 (katalogo Nr. 139, p. 213).

Gintautas Žalėnas

The Varniai bell foundry

Summary

The article describes the bell foundry that worked in Varniai from the end of the 18th century till the 1st half of the 19th century and the bells that were cast in it. The author presents the methods applied to identify the products of this foundry and discusses the elements of the bell décor that were used in it. Based on the published historical data and surviving bells, the article attempts to reconstruct the history of the foundry and the circumstances of its foundation, identifies the craftsmen that worked there and gives the initial assumptions about the owner of the foundry.

It has been established that the Varniai bell foundry functioned for even 45 years (1786–1831) and the craftsmen Patrycjusz Kaniewski (1791–1815), Johann Hartmann (1815–1816) and Józef Racewicz (1825–1831) worked in it. Their surnames suggest that most likely they were not related by blood. The preliminary date of the establishment of the bell foundry is linked to the Varniai Cathedral fire of 1785, which destroyed its old bells. It is possible that on the initiative of the bishop or the chapter of Samogitia, after this adversity a craftsman was invited, who established the bell foundry. The Varniai bell foundry cast new bells for the Varniai cathedral as well as for a number of other churches; 49 bells are currently attributed to this foundry, and the authors of the vast majority of them had not been identified before. It is very likely that the first product of the newly established foundry was a bell that was cast in 1786 and is still hanging in the Varniai cathedral. Due to the lack of data, the question of the ownership of the foundry remains unanswered. The article does not discount the possibility that it belonged to the Varniai diocese and used to be rented out because the bells of the Varniai foundry spread exclusively in the territory of the then diocese of Samogitia. The early works of the foundry are excellently made with finely founded ornaments and texts. Later works (by craftsman Johann Hartmann) are of poorer technical quality. The activities and products of the Varniai bell foundry are important for the history of the economic and cultural life and art history of Lithuania and, in particular, of Samogitia.

The article ends with the list of the bells that were cast in Varniai bell foundry.

KEY WORDS: Varniai bell foundry, bell, foundry, bell founder, Varniai, the diocese of Samogitia, the Žalpieiai church, Józef Racewicz, Patrycjusz Kaniewski, Jan Hartmann, Steponas Giedraitis (Stefan Giedroyć), Adomas Koscia (Adam Koscia)